

Пристапа Т. І.

УКРАЇНСЬКІ ТА РОСІЙСЬКІ МОВОЗНАВЦІ ПРО РОЗВИТОК ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

У статті вперше здійснено спробу комплексно проаналізувати та систематизувати в лінгвістично-історіографічному аспекті результати досліджень українськими і російськими лінгвістами 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. питання розвитку морфологічної будови східнослов'янських мов, причин і природу різних змін у формах вираження граматичних категорій і значень. Автор спробував прослідити взаємодію різних тлумачень і гіпотез, їхній внесок у розвиток історико-морфологічних досліджень давньоруської мови у вказаний період.

Ключові слова: граматична будова, граматична форма, граматична категорія, аналогія.

Пристапа Т. И. Украинские и российские лингвисты о развитии грамматического строя восточнославянских языков. – Статья.

В статье впервые осуществлена попытка комплексно проанализировать и систематизировать в лингвистико-историографическом аспекте результаты исследований украинскими и русскими лингвистами 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в. развития морфологического строя восточнославянских языков, причины и природу различных изменений в формах выражения грамматических категорий и значений. Автор попытался проследить взаимодействие разных интерпретаций и гипотез, их вклад в развитие историко-морфологических исследований древнерусского языка в последующий период.

Ключевые слова: грамматический строй, грамматическая форма, грамматическая категория, аналогия.

Prystupa T. I. Ukrainian and Russian linguists about the development of the grammatical structure of the East-Slavic languages. – Article.

The article is the first attempt of linguistic-historiographic study of the development of the morphological structure of the East-Slavic languages, based on numerous works by Ukrainian and Russian linguists of 1870–1930. The author analyzes the respective linguists' claims concerning the causes and nature of different changes in the grammatical forms, meanings and categories, their contribution to the current researches of Old-Russian morphological evolution.

Key words: morphological structure, grammatical form, grammatical category, analogy.

Учення про граматичну будову мови є основою для розв'язання ряду проблем, пов'язаних із вивченням граматики, передусім із дослідженням внутрішніх законів розвитку мов. Ці закони стосуються насамперед розвитку й удосконалення граматичної будови та основного словникового фонду кожної конкретної мови. Оскільки осмислення принципів наукової діяльності, закономірностей розвитку знання неможливе без історичного досвіду науки, звернення до вивчення наукової думки минулого, на думку В.І. Вернадського, одного з піонерів історіографії науки, «завжди спричиняється до введення у знання людини нового» [7, 242].

Граматичні концепції О.О. Потебні, І.О. Бодуена де Куртене, П.Ф. Фортунатова, М.В. Крушевського, А.Ю. Кримського, М.М. Дурново, їхні тлумачення формальності мови, граматичної категорії й граматичної форми, аналітизму й синтетизму в мові, розв'язання окремих питань морфології й синтаксису східнослов'янських мов були висвітлені у працях В.В. Виноградова, Т.О. Амірової, Б.О. Ольховикова, Ю.В. Рождественського, О.І. Білодіда, С.Д. Кацнельсона, О.В. Бондарко, В.Ю. Франчук, В.М. Русанівського, А.С. Зеленька, А.П. Загнітка, В.М. Живова та ін.

Метою і завданням статті є проаналізувати й систематизувати в лінгвістично-історіографічному аспекті погляди вчених Харківської, Московської і Казанської лінгвістичних шкіл 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на морфологічну будову східнослов'янських мов та причини і природу різних змін у формах вираження граматичних категорій

і значень, прослідити взаємодію різних тлумачень та гіпотез та визначити внесок вчених у розвиток історичної морфології східнослов'янських мов у вказаний період.

Актуальність статті зумовлена відсутністю комплексних історіографічних досліджень з розвитку морфологічної будови східнослов'янських мов та необхідністю розробки методики лінгвістично-історіографічних досліджень.

Наприкінці XIX ст. в українському й російському мовознавстві ствердилося більш широке розуміння цілей і завдань генетичних досліджень, унаслідок чого їх головним завданням стало розкриття процесів і закономірностей історичного розвитку споріднених мов або окремо взятої мови, які зумовили, з одного боку, нівелювання найдавніших діалектних відмінностей, з іншого – формування окремих мов у межах раніше відносно єдиного східнослов'янського ареалу. Це завдання залишається актуальним і для сучасного мовознавства.

На думку історіографів мовознавства, безумовною заслугою І.О. Бодуена де Куртене стало те, що він першим широко використав принцип аналогії при тлумаченні мовних змін, «випередивши в цьому відношенні навіть молодограматиків» [23, 109].

У вченні І.О. Бодуена де Куртене про мовний розвиток заслуговує на увагу протиставлення понять історії мови й розвитку мови. На думку дослідника, мова як об'єктивне явище має історію, яку можна визначити як «послідовність однорід-

них, але різних явищ, пов'язаних між собою причинністю не безпосередньою, а тільки опосередкованою» [5, 208]. Інше важливе положення І.О. Бодуена де Куртене – це розрізнення зовнішньої й внутрішньої історії мови. Предмет внутрішньої історії для нього – історичний розвиток системи мови. Предмет зовнішньої – еволюція мовного суспільства. І.О. Бодуен де Куртене вважав, що від зовнішньої історії залежить «прискорення або уповільнення та своєрідність внутрішнього розвитку мови» [4, 69].

У XIX ст. історико-порівняльні дослідження будувались, головним чином, на такому процесі мовного розвитку, як диференціація або дивергенція. Учений першим, на думку Т.С. Шарадзенідзе, загострив увагу на процесі інтеграції або конвергенції, заклавши разом з Х. Шухардтом та Г. Асколі початок наукового вивчення процесу конвергенції, якому приділяли увагу впродовж усього сторіччя [23, 109].

Особливе місце в теоретичній спадщині І.О. Бодуена де Куртене займає питання про міжрівневу взаємодію мовних одиниць та боротьбу різних системних чинників між собою, наприклад, фонетичних і психічних, які учений розглядав як у плані синтагматики, так і в плані парадигматики [16, 23; 2, 80]. Проте, як зауважив О.О. Леонтьєв, це не вичерпує, у розумінні І.О. Бодуена де Куртене, пружини мовної еволюції: його головна теза зводиться до твердження про численність чинників, що зумовлюють мовні зміни. Ці чинники діють у трьох сферах: фонації (звукотворення), аудичії (сприйняття мови) та церебрації (мовного мислення) [17, 90]. Ще одним важливим положенням ученого О.О. Леонтьєв уважав те, що «зміни в національній мові відбуваються не випадково, а визначаються особливостями системи конкретної мови, оскільки вони реалізуються в тих її місцях, де вона менш послідовна, і своїми наслідками мають більш жорстке проведення відомих системних закономірностей» [16, 117–118].

У 1878 р. у програмі лекцій І.О. Бодуен де Куртене виокремив, з одного боку, «закони рівноваги мови» і, з іншого боку, «закони історичного руху мови». Вивчення перших він уважав справою статичного аналізу, вивчення других – завданням історичного дослідження мови [4, 85].

Підсвідоме прагнення до полегшення мовної діяльності в самому мовному центрі, до збереження роботи пам'яті проявляється в усуненні розбіжностей, які порушують відповідність змісту та форми. У здійсненні такої відповідності І.О. Бодуен де Куртене вбачав принцип, що зумовлює як стан мови, так і його зміну: «Нервовому центру, мозку стосовно мови властива здатність здійснення симетрії, гармонії між змістом та формою, отже, зближення за формою того, що є близьким за змістом і, навпаки, зближення за змістом того,

що є близьким за формою, а також розрізнення у формі того, що є різним за змістом і, навпаки, розрізнення в змісті того, що є різним за формою. У цьому й міститься зумовленість стану мови, а також привід до мовних змін» [4, 262].

Отже, згідно з І.О. Бодуеном де Куртене, в основі усіх мовних змін лежать три чинники: 1) прагнення до економії мовних зусиль; 2) принцип аналогії; 3) дія народної етимології. Першим чинником він пояснював різного роду спрощення, які відбуваються в історії мови, другим – зміни, що призводять до її упорядкування, й третім – зміни, пов'язані з переосмисленням етимологічних значень тих чи інших похідних слів, у результаті чого відбувається їх «оживлення» [8, 109]. Ці та інші міркування вчений виклав у статті «Некоторые из общих положений, к которым довели Бодуэн его наблюдения и исследования явлений языка», зауваживши, що: «Закони життя та розвитку мови ще не відкриті» [4, 349].

О.О. Потебня розкрив усю безпідставність тверджень про появу граматичних форм слова як результату деякого занепаду наслідком фонетичної хвороби мови, характерної для так званого періоду занепаду форм. Мова у своєму розвитку, вважав О.О. Потебня, «залежить від відомої потреби думки, тому неможливо стверджувати, як це робив В. Гумбольдт, що народ спочатку створює мову, а потім, уживаючи, надає їй свої особливості» [19, 65]. Усі періоди в житті народу однаково, на його думку, сприяють розвитку мови. Стирання флексій у морфологічній структурі мови й поява нових аналітичних форм свідчать лише про прогрес, оскільки «із зростанням здатності до абстрактного мислення й із зростанням запасу знань багато розподілів і категорій виявляються зайвими й відкидаються, проте з'являються нові» [19, 73]. Упродовж історичного розвитку мови зазнають змін і граматичні класи слів або частини мови, виникають нові форми й категорії та зникають старі. Отже, у вченні О.О. Потебні граматичні форми й граматичні категорії не просто тісно пов'язані з усією граматичною будовою мови, а визначають її.

О.О. Потебня залишив кілька досить цікавих і цінних конкретних спостережень стосовно розвитку граматичної будови індоєвропейських, зокрема східнослов'янських, мов. Учений пов'язував її з розвитком мислення людини: «Закон аналогії, асиміляції старих форм пізнішими відображає зміни форм народного мислення, тобто граматичних форм мислення» [20, 8]. Розвиток мислення, пізнання світу сприяє появі нових формальних категорій та зникненню старих, якщо вони заважають мисленню, що, в свою чергу, викликає зміни у граматичній будові мови. Так, втрата зовнішнього розрізнення між називним та знахідним відмінками однини чоловічих імен у праслов'янській мові,

на думку ученого, «аж ніяк не значить, що у свідомості зникла відмінність між відмінком суб'єкта і відмінком прямого об'єкта, ... вони чітко розрізнялися у множині того ж самого роду, а в однині жіночого роду розрізняються й зараз... У цьому виявилось становлення нової категорії істот і неживих предметів, але разом із тим і те, що й досі відмінність між називним і знахідним відмінками однини чоловічого роду не зникла з народної свідомості» [19, 40–41].

О.О. Потебня вважав, що морфологічні зміни у граматичній будові мови зумовлені як внутрішніми законами її розвитку, так і зовнішнім впливом. Останній, на думку дослідника, може сприяти глибокому зміненню граматичної будови, що можна спостерігати на прикладі романських мов, а також болгарської. О.О. Потебня відзначав, що: «Занепад флексій в індоєвропейських мовах супроводжується... одними й тими ж явищами, подібно тому, як у зміненнях звуків, занепад довгих, посиленні асиміляції повторюються всюди ті ж самі закони. У болгарській мові відмінкові закінчення зазнали більшої трансформації, ніж у будь-якому іншому слов'янському наріччі, можливо, тому, що новоболгарське, подібно романським, утворилось під сильним стороннім впливом» [20, 10–11]. Як і І.О. Бодуен де Куртене, український мовознавець був упевнений, що «зовнішній вплив не нав'язує мові невластивих для неї явищ, а лише прискорює розвиток тих, що вже були до нього в мові» [20, 11], тобто стимулює ті мовні процеси, які вже почалися.

Зміни у граматичній будові можуть стосуватися як структури окремого слова, так і структури речення. У структурі окремого слова розрізняють три основні типи змін: *опрощення* (коли в слові стирається межа між морфемами та дві морфеми перетворюються на одну), *перерозклад* або *абсорбція* (який полягає у переміщенні межі між двома морфемами, що відбувається впродовж історії мови) й *аглотинацію* (коли два окремих слова в процесі розвитку мови об'єднуються в одне, й те, яке раніше було службовим, перетворюється на морфему). Закономірність перерозкладу для слов'янських, а також для інших індоєвропейських мов, яка полягала в переміщенні морфологічної межі між кінцем основи та закінченням, установив І.О. Бодуен де Куртене [5, 19–22].

Слідом за І.О. Бодуеном де Куртене, який підкреслював тісний взаємозв'язок між мовними явищами, М.В. Крушевський відзначав, що «в мові – як і взагалі в природі – досить важко провести будь-які кордони» [14, 28]. Учений вважав, що будь-який факт мови є ланкою у низці явищ, які знаходяться у зв'язку причини й наслідку, подібно тому, як будь-яке явище природи пов'язане з рядом інших явищ. Він припускав, що закономірності змін у мові визначаються прагненням мови

до «повної й часткової відповідності світу слів світу понять», що розвиток мови є неперервним процесом удосконалення її системи. У той же час, як зауважив М.В. Черепанов, «М.В. Крушевський усвідомлював неможливість повної відповідності в мові форми й змісту і дійшов висновку, що в мові постійно діють чинники, які порушують її системність, і що саме тому в будь-який момент історії мови в її системі є як упорядковані, так і неупорядковані групи споріднених явищ» [22, 20].

У концепції системності М.В. Крушевського заслуговує на увагу думка про те, що систематизація структурних елементів мови знаходиться в тісному зв'язку з процесом типізації, а в кінцевому рахунку – зі здатністю мислення людини класифікувати й узагальнювати явища дійсності [22, 23].

Прагнення М.В. Крушевського до узагальнення, формулювання загальних законів мовних явищ відбилася у послідовному розмежуванні двояких типів відношень між елементами мови, тобто у відкритті явищ синтагматики й парадигматики. «Якщо, внаслідок закону асоціації за подібністю, слова мають складатися в нашій свідомості в системи або гнізда, то, завдяки закону асоціації за суміжністю, ті ж слова мають шикуватися в ряди» [13, 65]. Учений вважав, що процес розвитку мови – це вічний антагонізм між прогресивною силою, що спирається на парадигму, й консервативною, яка зумовлена синтагматикою [12, 86].

Обґрунтовуючи своє розуміння системного характеру мови, М.В. Крушевський використовував терміни «асиміляція», «переінтеграція» й «деструкція». У статті «Об «аналогии» и народной этимологии» (1879 р.) він писав: «Асиміляцію можна уявити як природний мовний процес, який складається з усунення більш слабких елементів у мові й заміни їх більш сильними. Процесу цьому підлягають різні частини слова, цілі слова своєю зовнішньою й внутрішньою сторонами або обома сторонами разом» [15, 58]. Конкретно ця інтегруюча сила в галузі морфології веде до обмеження кількості флексій, усуваючи менш уживані з них, до встановлення одного типу відмінювання й дієвідмінювання.

Особливістю наукового методу П.Ф. Фортунатова було постійне прагнення встановити причинний зв'язок явищ і виявити, якщо це можливо, рушійну силу мовного розвитку. Велику увагу учений звертав на необхідність пов'язувати порівняльно-історичні дослідження з вивченням конкретної історії окремих мов, що неминуче веде до врахування історичної долі народу, який розмовляє цією мовою. Кожна мова, завжди підкреслював П.Ф. Фортунатов, належить відомому суспільству, і її доля тісно пов'язана з долею останнього [1, 443].

О.В. Богородицький вважав, що «чинники, які зумовлюють морфологічний розвиток мови, мають бути переважно психологічними», при цьому «фонетичні зміни можуть впливати на морфологічний розвиток мови» [3, 274]. До психологічних чинників він відносив *аналогію, диференціацію, опрощення та перерозклад або абсорбцію* [3, 275]. Утворення за аналогією «виникають у гармонії з іншими типами, – писав О.В. Богородицький, – їх можна визначити як момент пропорціональності в утвореннях за аналогією. Зазначимо ще, що якщо чинник фонетичний викликає зовнішню розмаїтість морфем, то чинник аналогії, навпаки, встановлює вторинну розмаїтість, усуваючи зайві різновиди морфем і слугує таким чином зручності пам'яті й полегшенню мовної думки, тим сприяючи, як чинник опрощення, прогресу розумової діяльності» [3, 183–184].

Перші два процеси – аналогія й диференціація – на думку О.В. Богородицького, тісно пов'язані між собою й можуть характеризувати одне й те ж саме явище, оскільки один з них характеризує явище, яке мало місце в історії мови, з точки зору його причин, а інше – з точки зору результату, до якого воно призводить.

Слідом за І.О. Бодуеном де Куртене, О.О. Потєбнею та П.Ф. Фортунатовим О.О. Шахматов пов'язував історію мови з історією народу: «Переживання ними (східнослов'янськими наріччями) у всьому його обсязі одного спільного звукового процесу ми пояснювали тим, що до того часу відбулося об'єднання руських племен у їх економічному й політичному житті... Єднання цих племен, яке відбулося й у єднанні руських наріч, було викликано тісним спілкуванням, близьким мешканням, колонізаційним рухом» [24, 202].

Як і його попередники, дослідник відзначав взаємозв'язок різних аспектів мови, виражений у тому, що зміни в одній його галузі з часом викликають зміни в іншій. Є.Ю. Карський писав, що вчений намагався тлумачити різні зміни форм мови головним чином з фонетичних позицій, і лише «зрідка, коли про звукові явища не могло бути й мови, звертався до психологічних чинників, до дії аналогії, намагаючись не зловживати цим досить легким засобом пояснення мовних фактів» [11, 655].

Характерною рисою наукового методу А.Ю. Кримського було обов'язкове врахування взаємозв'язку фонетичних і морфологічних явищ. Майже всі констатовані ним випадки морфологічної еволюції він пояснював як наслідок дії певних фонетичних закономірностей або, рідше, як вияв аналогічних змін. Учений наполягав на тому, що в історичних дослідженнях мови першість треба віддавати фонетиці [21, 43].

На думку П.О. Бузука, «зміни в царині морфології виникають і внаслідок чисто фонетичних змін, і внаслідок морфологічного процесу, що називається новоутворенням за аналогією, нарешті, якісь морфологічні особливості тієї чи іншої мови іноді становлять просто спадщину різних варіантів так званої «прамовної» або передісторичної епохи. По-друге, зв'язок між різними формами тієї самої граматичної категорії (між відмінками або між особами) досить тісний і тому не варто порушувати цілісність системи деклінації та кон'югації, відриваючи форми відмінків або осіб передісторичного походження від тих морфологічних явищ, що зайшли вже за часів історичних» [6, 62].

М.М. Дурново послідовно відстоював необхідність вивчати історію мови як історію системи. У зв'язку з цим учений писав, що «історія мови є не наукою про окремі сепаратні зміни в мові, а наукою про зміни самої мови як системи» [9, 10]. На думку В.М. Живова, на позицію вченого вплинули не лише принципи його вчителя П.Ф. Фортунатова, а й власні багаторічні діалектологічні розвідки, у результаті яких сформувалося його уявлення про діалект як систему й про відношення діалектів як відношення систем. «Проекція діалектних відношень на історичну вісь закономірно веде до концепції лінгвістичного розвитку як перетворення однієї системи в іншу», – робить висновок історіограф мови [10, 21].

У поняття системи мови М.М. Дурново вносив інший зміст, ніж Ф. де Соссюр. Система, в його розумінні, це не велика кількість елементів, що упорядковані виключно своїми відношеннями один до одного, а комунікативний механізм, який виконує зовнішні функції: соціальні й культурні. Російський мовознавець, за оцінкою В.М. Живова, прагнув «співвідносити розвиток системи мови із соціально-історичними параметрами узусу» [10, 24].

С.П. Обнорський наполягав на обмеженні вживання принципу аналогії як чинника морфологічних змін при тлумаченні явищ морфології, оскільки, на його думку, «дія аналогії в розвитку тих чи інших морфологічних процесів сама повинна мати свої причини й підкріплятися певними чинниками, зазвичай фонетичними» [18, 403].

Отже, спільними тенденціями в розвитку морфологічної будови східнослов'янських мов були в плані розвитку значень тенденція до узагальнення граматичних протиставлень (відношень), пов'язана з розвитком абстрактного мислення, а в плані матеріального оформлення граматичних значень – тенденція до уніфікації синонімічних граматичних показників (при диференціації омонімічних флексивних морфем). Перспективу подальших досліджень убачаємо в розробці методів й принципів лінгвістично-історіографічного аналізу.

Література

1. Амирова Т.А. Очерки по истории лингвистики / Т.А. Амирова, Б.А. Ольховиков, Ю.В. Рождественский. – М. : Наука, 1975. – 559 с.
2. Андреева Л.С. Взаимодействие фонетического и морфологического факторов в истории русского именного склонения / Л.С. Андреева // Бодуен де Куртене и современная лингвистика. К 140-летию со дня рождения : сб. ст. / сост. Г.А. Николаева. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1989. – С. 80–84.
3. Богородицкий В.А. О частях речи / В.А. Богородицкий // Очерки по языковедению и русскому языку. – Казань, 1909–1910. – С. 301–307.
4. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуен де Куртене. – Т. 1. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 384 с.
5. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуен де Куртене. – Т. 2. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 391 с.
6. Бузук П.О. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії / П.О. Бузук. – К., 1927. – 94 с.
7. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки / В.И. Вернадский. – М. : Наука, 1981. – 359 с.
8. Даниленко В.П. История русского языкознания : [курс лекцій] / В.П. Даниленко. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 1998. – 253 с.
9. Дурново Н.Н. Введение в историю русского языка / Н.Н. Дурново – М. : Наука, 1969. – 296 с.
10. Живов В.М. Н.Н. Дурново и его идеи в области современного языкознания / В.М. Живов // Н.Н. Дурново. Избранные работы по истории русского языка. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 7–28.
11. Карский Е.Ф. А.А. Шахматов как историк русского языка / Е.Ф. Карский // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 653–662.
12. Кондрашов Н.А. Н.В. Крушевский / Н.А. Кондрашов // Русский язык в школе. – 1987. – № 6. – С. 84–87.
13. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке / Н.В. Крушевский. – Казань, 1883. – 148с.
14. Крушевский Н.В. Лингвистические заметки. I. Новейшие открытия в области арио-европейского вокализма. II. Изменения согласных групп ЕЕ. III. О морфологической абсорбции / Н.В. Крушевский // Избранные работы по языкознанию / сост. Ф.М. Березин, отв. ред. В.Н. Ярцева – М. : Наследие, 1998. – С. 59–64.
15. Крушевский Н.В. Об аналогии и народной этимологии / Н.В. Крушевский // Избранные работы по языкознанию / сост. Ф.М. Березин, отв. ред. В.Н. Ярцева – М. : Наследие, 1998. – С. 48–58.
16. Леонтьев А.А. Общелингвистические взгляды И.А. Бодуена де Куртене (К 30-летию со дня смерти) / А.А. Леонтьев // Вопросы языкознания. – 1959 – № 6. – С. 115–124.
17. Леонтьев А.А. И.А. Бодуен де Куртене и его учение о языке (к 120-летию со дня рождения) / А.А. Леонтьев // Русский язык в школе. – 1965. – № 2. – С. 87–93.
18. Обнорский С.П. Именное склонение в современном русском языке. Вып. 2 : Множественное число / С.П. Обнорский – Л. : Изд-во АН СССР, 1931. – 411 с.
19. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – 3-е изд. – Т. 1–2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
20. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – Т. 4. – Вып. 2. – М. : Просвещение, 1977. – 406 с.
21. Русанівський В.М. Питання історичної граматики в працях А.Ю. Кримського / В.М. Русанівський // А.Ю. Кримський – українціст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / відп. ред. І.К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 40–49.
22. Черепанов М.В. Отражение принципов Казанской лингвистической школы в исследованиях Н.В. Крушевского / М.В. Черепанов. – Саратов : Изд-во «Коммунист», 1969. – 49 с.
23. Шарадзендзе Т.С. Лингвистическая теория И.А. Бодуена де Куртене и её место в языкознании XIX–XX вв. / Т.С. Шарадзендзе. – М. : Наука, 1980. – 133 с.
24. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка / А.А. Шахматов. – М. : Учпедгиз, 1957. – 400 с.